

Saydaliyeva Dilzodaxon Bahodirovna

Qo'qon DPI tadqiqotchisi

Annotatsiya: Tilshunoslik alohida, mustaqil fan sifatida XIX asrning birinchi choragida (1816 yilda) fanlar olamiga kirib keldi. Shak-shubhasiz, tilshunoslik ham boshqa qator fanlar kabi tadqiqotlar, tajribalar, izlanishlar, g'oyalar, kuzatishlar natijasi, «mahsuli» sifatida o'zining alohida o'rganish obyektiga va tekshirish metodiga ega bo'ldi.

Kalit so'zlar: strukturalizm, nemis neofilologik maktabi, struktura, antroposentrizm, lingvistika, falsafa.

Jahon tilshunosligi fani ham shu kungi taraqqiyot bosqichiga etib kelguncha uzoq tarixiy taraqqiyot davrini, «o'sish» davrini bosib o'tdi. U turli maktablar, oqimlar, ta'limotlar ta'sirida bo'ldi, olimlar tomonidan lisoniy hodisalar haqida aytilgan fikrlar qarama qarshiligiga, til hodisalari haqida yaratilgan juda ko'plab manbalarga «guvoh bo'ldi», shakllandi. Aniqrog'i, tilshunoslik fani ham jahon fanlari sistemasida o'ziga xos va o'ziga mos doimiy mustahkam o'rin egalladi.

Tilshunoslik tarixida strukturalizm XIX asrning 70-yillaridan hukm surgan yosh grammatikachilarning pozitivistik qarashlariga qarshi maydonga chiqa boshladi. Ularning yosh grammatikachilarga qarshi chiqishiga frantsuz «sotsiologik maktabi» va Fossllarning «nemis neofilologik maktabi» qarashlari ma'lum darajada zamin yaratdi. Garchi mazkur maktablar yosh grammatikachilar qarashlaridan tamoman uzilmagan bo'lsa-da, lekin tilni, bir tomondan, «sotsial fakt», ikkinchi tomondan, psixologizm deb tushunish strukturalizmning maydonga kelishiga turtki berdi. Har qanday ilmiy oqim kabi strukturalizm ham o'z g'oyaviy asoslariga ega. Struktur tilshunoslikning yuzaga kelishiga I.A.Boduen de Kurtene va F.de Sossyur qarashlari asos bo'lib xizmat qildi¹.

Shvetsariya tilshunosi F.de Sossyurning tilshunoslik oldidagi buyuk xizmati shundaki, u sinxroniya bilan diaxroniyani aniq farqladi. Sinxron nuqtai nazar ma'lum tilning muayyan bir davrida mavjud bo'lgan elementlarning o'zaro munosabatlardan tashkil topgan butunlik - sistemani hosil qiladi degan fikrga kelishiga imkon tug'dirdi. Uning fikricha, til qismlari sinxron munosabatda o'rganilishi mumkin bo'lgan sistemadir. Garchi sinxroniya va diaxroniya o'rtasidagi munosabat, tilning sinxron holatiga xos sistemaviylik dastlab Boduen tomonidan olg'a tashlangan bo'lsa ham, lekin Sossyur tomonidan aniq ifodasini topdi va uning bu ikki bosh g'oyasi, ya'ni tilning sinxron tahlili, til sistemasi hamda til strukturasi va til funktsiyasi haqidagi g'oyalar yangi tilshunoslikning shakllanishida tayanch nuqta bo'lib xizmat qildi².

F.de Sossyurning tilga elementlar munosabatidan tashkil topgan butunlik sifatida yondashuvi, nutqiy faoliyatning til va nutq o'rtasidagi o'zaro munosabatdan tashkil topgan

¹ Nurmonov A. Tanlangan asarlar. 1-jild. – Toshkent: Akademnashr, 2012. – B.58.

² Nurmonov A. Tanlangan asarlar. 2-jild. (Lingvistik ta'limotlar tarixi). – Toshkent: Akademnashr, 2012. – B.100.

butunlik deb e'tirof etishi, tilning sinxron va diaxron holatini aniqlab berishi va uning belgilik tabiatini yoritishi struktur tilshunoslikning tug'ilishiga zamin yaratdi³.

Tilga sistema sifatida qarash masalasi V. fon Gumboltdan tortib Boduen de Kurtene, V.Brendal, A.G.Volkov, E.Koseriu, E.Benvenist, M.M.Pokrovskiy, G.Ipsen, Y.Trir, L.V.Shcherba, A.I.Smirnitskiy, Z.S.Xerris, G.P.Melnikov, V.M.Solnsev, Y.G.Belyayevskaya, W.Labov, P.Postal, E.S.Kubryakova, S.V.Kezina, Y.V.Ponomarenko va boshqa bugungi kun olimlari tomonidan atroflicha tadqiq qilingan.⁴

Mazkur davrda struktura tushunchasi barcha fanlar uchun ommaviy tushunchaga aylandi. Bundan tilshunoslik ham istisno emas. Ana shunday umumiy tendentsiya ta'sirida sistemaviy-struktur tilshunoslik maydonga keldi. Barcha fanlarda struktura atamasi keng qo'llanayotgan bo'lsa-da, lekin bu atama talqinida xilma-xillik shakllandi. Ana shunday xilma-xillik tilshunoslikka ham o'z ta'sirini ko'rsatdi. Tilshunoslikda struktura atamasi turli ma'noda talqin qilinadi. Ulardan keng tarqalgani ikki xildir: Birinchisida struktura deb o'zaro bog'langan va shartlangan munosabatdagi elementlardan tashkil topuvchi butunlik tushuniladi. Strukturaga bunday yondashuv o'rganilayotgan obyekt va uni tashkil etgan elementlar o'rtasidagi ichki aloqa va bog'liqlikni yoritishni talab etadi. Ikkinchi yo'nalishda esa struktura sof shakllar va sof munosabatlar sifatida tushuniladi. Shakl esa konkret qo'llanilishdan uzilgan holda talqin qilinadi. Ana shundan kelib chiqqan holda struktur tilshunoslikning turli tarmoqlari dunyoga keldi⁵. Ular funktsional lingvistika, glossematika va deskriptiv lingvistika yo'nalishlaridir. Struktur tilshunoslikning mazkur tarmoqlari turli tadqiqot metodlaridan foydalanganlari bilan ham o'zaro farqlanadilar.

Struktur tilshunoslikning tekshirish obyektini o'rganilayotgan obyektga munosabatlar sistemasi sifatida qarovchi, tilning substansiyasi bilan shaklini farqlovchi tilshunoslik sistemaviy-struktur, yoki struktur tilshunoslik. Demak, struktur tilshunoslikning an'anaviy tilshunoslikdan ajratib turgan eng muhim belgisi substansiya va shaklni farqlashdir⁶. Bu ikki tilshunoslik bilishning ikki – hissiy va idrokiy bosqichlariga tayanishi bilan ham farq qiladi. Chunki obyektning immanent belgilarini aniqlash bilishning bevosita kuzatish, analiz va sintez bosqichlarini e'tirof etadi. An'anaviy tilshunoslik bilishning birinchi bosqichiga, struktur tilshunoslik esa ikkinchi va uchinchi bosqichiga tayanadi. Struktur tilshunoslik garchi obyektga munosabatlar sistemasi sifatida yondashish, asosiy e'tiborni butun tarkibidagi elementlar va elementlar hamda butun o'rtasidagi munosabatlarni ochishga qaratishi bilan umumiylikni tashkil etsa ham, lekin ana shu munosabatni ochishda qanday usullarga tayanish nuqtayi nazaridan bir-biridan farq qiladi⁷. Shu farqlanish tufayli dunyo tilshunosligida turli struktur tilshunoslik maktablari va har qaysi tilshunoslik maktabiga xos tahlil metodlari maydonga keldi.

³ Nurmonov A. Tanlangan asarlar. 1-jild. – Toshkent: Akademnashr, 2012. – B.53.

⁴ Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию: Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1984. – 397 с.; Gumbold V. Yava orolidagi kavi tili haqida, 1840; Trier J. Немецкая лексика в семантическом поле, 1923; Porzig V. Das Wunder der Sprache, 1950; Ipsen G. Языковых полей, 1932; Guntert H. Kalypso, Bedeutungsgeschichtliche Untersuchungen auf dem Gebiet der indogermanischen Sprachen (German Edition), 1923. Беляевская Е.Г. Семантическая структура слова в номинативном и коммуникативном аспектах (Когнитивные основания формирования и функционирования семантической структуры слова): Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – М., 1992. –32 с.;

⁵ Usmonov S. Umumiy tilshunoslik. – Toshkent: O'qituvchi, 1992. – B.62.

⁶ Nurmonov A. Tanlangan asarlar. 1-jild. – Toshkent: Akademnashr, 2012. – B.58.

⁷ Nurmonov A. Tanlangan asarlar. 2-jild (Lingvistik ta'limotlar tarixi). – Toshkent: Akademnashr, 2012. – B.102.

Keyingi yillarda dunyo tilshunosligida tilni undan foydalanuvchi shaxsning nutqiy faoliyati, ruhiyati, ijtimoiy holati, yoshi, jinsi kabilar bilan bog'liq holda o'rganishga, tilning inson nutqiy faoliyati jarayonida kuzatiluvchi funksional imkoniyatlari tadqiqiga jiddiy e'tibor qaratilmoqda. Buning natijasida o'tgan asrning oxirida tilni shaxs omili bilan bog'liq holda o'rganish metodologiyasiga asoslangan va o'ziga xos tahlil usullariga ega antroposentrik tilshunoslikning turli yo'nalishlari ajralib chiqdi. Bugungi kunda kognitiv tilshunoslik, psixolingvistika, lingvokulturologiya, etnolingvistika, neyrolingvistika kabi mazkur yo'nalishlar o'z tadqiq obyekti, predmeti, aniq qo'yilgan maqsad, vazifalari, tahlil usullariga ega.

Antroposentrizm (yunoncha «antropos» - «inson» so'zidan olingan, lot. «sentrum» - «markaz») - bu ilmiy yo'nalishda uning asosiy muammosi olam markazi bo'lgan insondir. Antroposentrik ilmiy tadqiqotlarda inson va unga tegishli bo'lgan barcha narsalar (jamiyat, tabiat, madaniyat, bilish va boshqalar) bir-biri bilan chambarchas bog'liqlikda ko'rib chiqiladi⁸. Hozirgi kunda turli xil fanlar (falsafa, ekologiya, tilshunoslik, mantiq va boshqalar) insonni o'zlarining tadqiqot obyekti bilan bog'liq ravishda tadqiq qilmoqda. Shunga qaramay, inson faoliyatining barcha xilma-xilligi va mohiyatini, ularning bilish mexanizmlarini inson faoliyatining asosiy vositasi bo'lgan tilsiz tushunish mumkin emas.

Tilning insoniyatni bilishidagi roliga alohida e'tibor berib, u tilni insonning ma'naviy va ijodiy individualligini, ularning o'z taqdirini o'zi belgilashi va ichki o'zini o'zi rivojlantirishini belgilaydigan omillardan biri deb ataydi. Gumboldt o'zining lingvistik-falsafiy asarlarida tilning rivojlanishini inson tabiatining ichki dunyosi bilan bog'liq deb hisoblaydi va u tezisni ilgari suradi, til va xalq ruhi ajralmas, bir xil va bir-biriga yaqin o'zaro bog'liqlikda, bir xillikda vaqt birligi: «Til millatlar ruhining tashqi namoyonidir: millatning tili - uning ruhi, millatning ruhi - uning tili va shunga o'xshash narsani tasavvur qilish qiyin»⁹. Olimning fikriga ko'ra, bu birlikda xalq ruhi etakchi mavqega ega va aynan tilni shakllantirish tamoyili xalq ruhiga bog'liq. «Biz xalq ruhida tillarning farqlarini aniqlaydigan aniq belgilovchi printsip va asosni ko'rishimiz kerak, chunki millatning ma'naviy kuchi faqat eng muhim va mustaqil asos bo'lib, til unga bog'liqdir»¹⁰.

Darhaqiqat, bu ikki tilshunoslik tekshirishning ikki metodiga asoslangan, bir-biridan oziqlanadigan va har ikkisi o'zining yutuq va cheklangan tomonlariga ega bo'lgan teng huquqli tilshunoslik yo'nalishlaridir. Hozirgi kunda har ikki yo'nalishning ojiz tomonlarini bartaraf qilish uchun ularning afzal tomonlarini uyg'unlashtirish, tadqiqot jarayonida ularning kuchli tomonlaridan hech ikkilanmay foydalanish davr talabidir. A.F.Losev ham an'anaviy va struktur tilshunoslik o'zaro yaqinlashishi mumkingina emas, balki hozirgi kunda generativ lingvistika orqali bu jarayon amalda boshlanganini ta'kidlagan edi. Zero, "Tilning fikrga bo'lgan munosabati xarakterli vazifasi g'oyani ifodalash uchun moddiy tovush vositasini hosil qilishda emas, balki uning tafakkur va tovush orasidagi vositachiligidadir. Bunda ularning birlashuvi birliklarning ikki tomonlama chegaralanishiga

⁸ Maripov J. Antroposentrizm – tilshunoslikning zamonaviy yo'nalishi sifatida // «Zamonaviy dunyoda innovatsion tadqiqotlar: Nazariya va amaliyot» nomli ilmiy, masofaviy, onlayn konferensiya, 2022. – B.62-65.

⁹ Xudoyberganova D. Matnning antroposentrik tadqiqi (Monografiya). – Toshkent, 2013. – B.11.

¹⁰ Xudoyberganova D. Ko'rsatilgan kitob. – B.13.

olib keladi. Tabiatan ayqash-uyqash (xaotik) bo'lgan tafakkur bo'lina turib biror ehtiyoj natijasida oydinlashadi", – deb Sossyur tilning bo'linish qonuniyatlarini falsafiy asoslaydi¹¹.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Nurmonov A. Tanlangan asarlar. 1-jild. – Toshkent: Akademnashr, 2012. – B.58.
2. Nurmonov A. Tanlangan asarlar. 2-jild. (Lingvistik ta'limotlar tarixi). – Toshkent: Akademnashr, 2012. – B.100.
3. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию: Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1984. – 397 с.; Gumbold V. Yava orolidagi kavi tili haqida, 1840; Trier J. Немецкая лексика в семантическом поле, 1923; Porzig V. Das Wunder der Sprache, 1950; Ipsen G. Языковых полей, 1932
4. Usmonov S. Umumiy tilshunoslik. – Toshkent: O'qituvchi, 1992. – B.62.
5. Maripov J. Antroposentrizm – tilshunoslikning zamonaviy yo'nalishi sifatida // «Zamonaviy dunyoda innovatsion tadqiqotlar: Nazariya va amaliyot» nomli ilmiy, masofaviy, onlayn konferensiya, 2022. – B.62-65.
6. Xudoyberganova D. Matnning antroposentrik tadqiqi (Monografiya). – Toshkent, 2013. – B.11-13.
7. Соссюр Ф. Курс общей лингвистики. – Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 1999. – С.113.

---

¹¹ Соссюр Ф. Курс общей лингвистики. – Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 1999. – С.113.